

**ВИКОРИСТАННЯ В КУРСІ „РЕЛІГІЄЗНАВСТВО” МАТЕРІАЛІВ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ З
ТЕМИ „ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВ’Я НА ПОДІЛЛІ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ. ТА В КІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ
XXI СТ.)”**

У статті на основі вивчення наукової літератури, опублікованих документальних і архівних джерел, матеріалів періодичних видань методом порівняльного аналізу розглянуто питання відродження православ’я в Подільському краї після інкорпорації цього регіону до складу Російської імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст. та після розвалу Радянського Союзу і утворення незалежної Української держави в кінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: Поділля, відродження, православна єпархія, інкорпорація, єпископ, духовність, церковний пріхід.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Історія Подільського краю тісно пов’язана з діяльністю православної церкви, яка впродовж століть була оберегом духовності народу, його національної і культурної самобутності. В нинішній період відродження релігійної сфери в Україні та в нашому краї надзвичайної ваги набуває ґрунтовний аналіз історичного розвитку православ’я на теренах Поділля, особливо в зазначені періоди. Як у кінці XVIII – на початку XIX ст., так і в кінці XX – на початку XXI ст. проходив своєрідний „православний ренесанс” і до віковичної прабатьківської віри, як до цілющого джерела, прилучались тисячі й мільйони віруючих, відроджувалися і будувалися нові храми, з’являлися нові релігійні громади. Російська православна церква була однією з найпотужніших конфесій за своїм впливом на широкі соціальні верстви тогочасного українського суспільства. Такою вона залишається й понині. Її діяльність по уніфікації всіх сторін життя подолян за загальноімперським та синодальним зразками й тепер дає цінний історичний матеріал для роздумів і сприяє неупередженим дослідженням сучасної релігійної ситуації в Україні. Таке відображення стану зазначеної проблеми нині є надзвичайно актуальним з огляду на розкол українського православ’я в кінці XX ст., постійні міжконфесійні конфлікти в різних регіонах держави. Водночас використання цього матеріалу в курсі „Релігієзнавство” в темі „Українське православ’я нової та новітньої доби” слугує кращому засвоєнню студентами знань щодо церковної історії Подільського краю, формує в них почуття любові до рідного краю, повагу до звичаїв, вірувань та традицій мешканців нашої малої батьківщини.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми... Висвітлюючи цю проблему, автор публікації звертався до спадщини відомих істориків церкви А.Карташова, І.Смолича, М.Нікольського, Є.Сіцінського, М.Симашкевича, Й.Ролле, І.Сулковського, В.Біднова, М.Кояловича, С.Рункевича, П.Вікула, М.Яворського, А.Трубецького, М.Петрова тощо. Вагомий внесок у дослідження релігійного життя краю внесли сучасні учені й дослідники Поділля Л.Баженів, І.Винокур, В.Вінюкова, О.Завальнюк, А.Зінченко, Є.Зваричук, Ю.Земський, А.Лубчинський, Є.Назаренко, В.Нестеренко, А.Опря, Г.Осетрова, М.Петров, А.Попович, П.Слободянюк, І.Сесак, В.Смолінський, Ю.Телячий, А.Трембіцький, А.Філінюк та ін. Ці дослідження і матеріали сприяли більш глибокому осмисленню державно-церковних відносин в Подільському регіоні, розкриттю суті політики царського уряду по уніфікації релігійних конфесій краю за синодальним зразком, перетворенню їх в засіб ідеологічного контролю самодержавної машини над віруючими різних церковних об’єднань.

Формулювання цілей статті... Метою цієї статті є ґрунтовний аналіз стану релігійної ситуації на території Подільського краю, особливо в період інкорпорації Поділля в систему Російської імперії, а також в період утворення незалежної Української держави, ролі і діяльності церковних діячів у вирішенні наболілих проблем духовного життя подолян.

Для досягнення цієї мети автором поставлено такі завдання: по-перше, на основі аналізу наукових, документальних та архівних матеріалів з’ясувати зміст і особливості процесів і подій, які визначили трансформацію релігійного життя населення Поділля в досліджувані періоди; по-друге, з’ясувати чинники і наслідки відродження і становлення православ’я та його впливу на соціальне і духовне життя подолян.

Вклад основного матеріалу... Відродження православної віри на Поділлі в кінці XVIII – на початку XIX ст. тісно пов’язане з постатями двох визначних церковних діячів – Віктора Садковського та Іоанікія Полонського. Пресвященний Віктор, який в 1793 – 1795 рр. очолював Мінську єпархію Російської православної церкви, до складу якої входили Поділля і Волинь, вніс великий вклад у

відродження православ'я на цих територіях, наперенні віруючих-уніатів до істинної православної віри, розбудові церковного життя.

Віктор Садковський народився в 1741 р. в сім'ї священика. Вищу освіту одержав в Київській духовній академії. Він став улюбленим учнем Київського митрополита Самуїла і відомого білоруського православного ієрарха та богослова Георгія Кониського, який тоді працював ректором академії. Коли він став архієпископом Могильовським, то запросив Віктора на посаду вчителя, а потім призначив його префектом місцевої гімназії, а в 1774 р. – ігуменом Тупичевського монастиря. У 1775 р. Віктор Садковський за рекомендацією преосвященного Георгія став священнослужителем православної церкви при посольстві Росії у Варшаві. Своїми праведними трудами він завоював прихильність православних мирян не тільки Варшави, а й всієї Речі Посполитої, в т.ч. Правобережжя і Поділля. У 1783 р. його призначають архімандритом Слуцького монастиря. На той час Слуцьк був найважливішим центром православ'я в південно-західному краї. Перебуваючи на території Польщі, Віктор Садковський добре знав ситуацію в Речі Посполитій, бачив негативне ставлення поляків до православ'я, і при його призначенні архімандритом Слуцьким, сказав пророчі слова: „О какое тяжёлое для поднятия возложено на меня ярмо! Я назначен в тот край, где православные чувствуют себя между иноверцами зачастую так, как овца между волками, голубь между ястребами, младенец между змеями” [1, 231-232].

Тут варто зазначити, що Віктор Садковський діяв у дуже складних політичних і міжнародних умовах. Це був період важливих геополітичних змін на карті Європи. Могутні сусіди (Австрія, Прусія, Росія) фактично розтерзали знесилена постійними внутрішніми чварами колишню могутню Річ Посполиту. На європейській арені з'явилась амбіційна наполеонівська Франція, почала втрачати свої позиції Туреччина. Все це повною мірою використала Російська імперія, яка протягом двох останніх десятиліть XVIII ст. захопила собі значну частину прибалтійських територій, білоруські та українські землі, Крим.

27 березня 1793 року відбувся другий поділ Речі Посполитої, за яким частина білоруських земель, а також Правобережна Україна, в т.ч. Поділля, були приєднані до Російської імперії. Тоді ж було повсюдно оголошено маніфест Катерини II про возз'єднання Поділля й Волині з Росією [19]. Як зазначав в своїй праці „Історія Малоросії” історик М.Маркевич: „Наступил 1793 год и ... второй раздел Польши; Россия приобрела 4,553 квадратные мили, 410 городов и местечек, 10,081 село и 3,011,688 жителей. Вся Подольская область, половина Волыни и десять уездов Киевских досталось на наш удел”[2,626].

Ще в грудні 1792 року був виданий іменний указ Катерини II „О распоряжениях в Польских областях, занятых Российскими войсками” [3], в якому були сформульовані завдання та інструкції щодо створення державного кордону, адміністративно-територіального розмежування приєднаних земель тощо. Одним з найважливіших напрямків державно-церковної політики Російської імперії на приєднаних територіях насамперед стала спроба впорядкувати церковну структуру та управління всіх конфесій, використовуючи як зразок структуру православної церкви, реформовану Петром I і його наступниками до рівня державної машини. До кінця XVIII ст. всі важелі управління православною церквою опинилися в руках Катерини II, яка навіть називала себе – „начальница грецької церкви” [4, 116].

У квітні 1793 р. вийшли імператорські укази сенату і синоду про громадянський і церковний устрій на новоприєднаних землях [5, 417-419]. Згідно із імператорським повелінням Правобережна Україна поділялась на Ізяславську і Брацлавську губернії, а також Кам'янецьку область. Разом з Мінською губернією вони утворили генерал-губернаторство. Першим указом було передбачено поступове переведення місцевих органів влади на організацію роботи за російським зразком, проведення картографічних робіт і поголового перепису населення, поділ краю на губернії і повіти, виділення коштів на нові штатні посади, облаштування судочинства тощо. В цьому ж указі чітко підкреслювалося: „... образовать те губернии по правилам учреждений наших и прочим законам, по коим Всероссийская империя и Белорусские губернии, от Польши же присоединенные, управляются” [6, 417].

В другому указі повідомлялось про утворення на території приєднаних губерній однієї православної єпархії, 33-ї за рахунком в Російській імперії, і наголошувалося, що оскільки „...правление сея епархии распространяться будет на церкви и монастыри трех губерний, то имеет быть в оной архиепископу. В сей сан произвести митрополию Киевской коадьютора епископа Виктора, с наименованием его по древним к России принадлежащим городам, Минским, Изъяславским и Брацлавским, а по пребыванию его в Слуцком монастыре, архимандритом оного монастыря” [7, 419]. Новому архієпископу долею судилось пробути на цьому посту всього два роки. Проте це був період, вщерть наповнений праведними трудами над відродженням і становленням православної віри в новоутвореній єпархії. В тих місцях, де процес возз'єднання гальмувався з якихось причин, власті вживали всіх необхідних заходів для його прискорення. При цьому наказувалося „...склонять униатов средствами на кротости основанными и могущими убеждать их к скорейшему принятию православия“ [8, 318]. Вжиті заходи сприяли прискоренню процесу возз'єднання. В останній період існування Речі Посполитої на її території, включаючи землі Білорусії та Правобережної України, діяли лише 12 православних чоловічих

монастирів, 10 ігуменів, 132 ченці, 7 протопопів, 259 парафіяльних церков, 258 священників, 83,1 тис. мирян чоловічої статі і 83,7 тис. жіночої [9, 360].

На Поділлі були свої особливості в справі возз'єднання уніатів з православ'ям. Якщо на Брацлавщині тільки у вересні 1794 року перейшли в православ'я 282 церкви, 203 священники і 168,7 тис. парафіян [10, 110], то в Західному Поділлі за цей же період приєдналось лише 20 священників і 33 церкви [11, 100]. Ця нерішучість пояснюється тим, що унія тут існувала вже півтора століття і ті антипольські й антиуніатські заворушення, які в 60-70 роках XVIII ст. охопили Правобережну Україну, фактично не зачепили західних подолян. Значний вплив в цьому регіоні мали поміщики-католики й уніатські власті. Проте, незважаючи на вищезазначені проблеми, перехід у православ'я набрав значних оборотів і 27 жовтня 1794 року преосвященний Віктор доповідав Св.Синоду, що протягом серпня-жовтня 1794 року до православ'я перейшло 333,1 тисячі осіб, що склали 721 парафію, а також 463 священники [12, 361].

В цей же період, згідно з указом сенату, Віктор Садковський розпорядився про обнародування в єпархії відомостей про придушення російськими військами повстання під проводом Т.Костошко. Водночас архієрей закликав віруючих єпархії заспокоїтись і припинити будь-які протизаконні дії [13]. Це сприяло нормалізації обстановки в регіоні. Згідно із інформацією архієрея від 28 лютого 1795 року до православ'я приєдналося більше 1,1 млн. осіб, які склали 1607 парафій, а також 1032 священники і 2 монастирі з ченцями [14, 363]. Цей процес продовжувався і в наступні роки. Катерина II, дізнавшись про таку ситуацію з донесень Віктора Садковського, 12 квітня 1795 р. прийняла рішення про заснування нової єпархії [15, 663] і призначення туди нового архіпастиря в сані єпископа Брацлавського і Подільського, яким став архімандрит Ставропігального Донського монастиря Іоанікій [16]. 24 роки він займався архіпастирською працею на Поділлі, в складних умовах розбудовував єпархію, турбувався про священнослужителів і прихожан, розвивав духовну освіту, засновував нові монастирі і приходи [17, 10-11].

13 травня 1795 року Іоанікія було висвячено у сан єпископа в Московському Великому Успенському соборі. Проте на Поділля він виїхав тільки в липні. Перед цим Іоанікій отримав указ, згідно з яким зобов'язувався прийняти за описом монастирі, відібрані від уніатів, а монастирські церкви освятити за православним чином і негайно доповісти про проведену роботу Св. Синоду. Водночас новому архіпастирю необхідно було звернути особливу увагу на становище монахів та монахинь і вжити відповідні заходи щодо повного облаштування їх побуту, взяти під особистий контроль монастирські господарства [18].

Перший архіпастир Поділля Іоанікій (в миру – Микола Беркут) [19, 777], народився у 1742 р. в м. Полонному, що у південно-східній Волині, тому мав прізвище Полонський. Рано втративши батьків, які загинули під час одного з татарських набігів [20, 61], він виховувався у дядька, який на зібрані батьком гроші віддав племінника на навчання у Київську духовну академію [21, 801]. Закінчуючи її, Микола прийняв монашество і готувався до викладацької роботи в духовно-навчальних закладах, які тоді стали виникати в усіх єпархіях. Іоанікій спочатку вчителював в смоленській семінарії, потім був законовчителем сухопутного кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. Згодом його було призначено до Тамбова, де він організував і керував духовною семінарією. Здібного адміністратора далі направляють керувати чернечими обителями до Чернігова, Нижнього Новгорода, Москви. В Москві на посаді настоятеля Ставропігального Донського монастиря і члена Московської Синодальної контори Іоанікій довго не пробув. Він як уродженець південно-західного краю добре знайомий з місцевими умовами, прекрасно володіючи польською і українською мовами, став гідним кандидатом на єпископську кафедру.

По дорозі з Москви Іоанікій заїхав в Київ до митрополита Самуїла і попросив в нього кілька студентів останніх курсів духовної академії для роботи в його єпархії. Прохання було задоволено і єпископ виїхав з ризницею, трьома студентами і охороною на місце призначення. Згідно з розпорядженням губернатора на кордоні архіпастиря зустріли спеціальні чиновники, і в їх супроводі він прибув в Кам'янець-Подільський [22]. Як пізніше писав церковний історик П.Вікул: „Много затруднений приходилось преодолеть новому благоустроителю церковной жизни в Подольской епархии... Он здесь не нашёл ни консистории, ни семинарии, ни училищ; не имел даже в начале где главу подклонити. Имел он только пред глазами толпы загнанного и обнищавшего русского народа, да приниженное и угнетенное православное духовенство, лишённое образования, находившееся в полной зависимости от панов-поляков. Все нужно было ему созидать, благоустроить, возрождать, обновлять и приспособлять, и все это совершать при самых трудных и неблагоприятных обстоятельствах” [23, 8].

Водночас перший архіпастир Поділля, який пройшов церковну службу в декількох єпархіях Росії, незважаючи на своє місцеве походження, чітко дотримувався курсу на забезпечення в регіоні позиції російського самодержавства в духовній сфері. Він прекрасно розумів, що православ'я необхідно розбудовувати за синодальним зразком, повсюдно запроваджувати російську церковну структуру управління, російські канони, зросійщену церковнослов'янську мову, дотримуватись суворої регламентації церковно-релігійного життя, ввести відповідну систему підготовки служителів культу та

виховання підростаючого покоління [24,60]. З введенням заробітної плати духовенству із державної казни, виділенням коштів на утримання релігійних установ, було зроблено рішучий крок до перетворення церкви в державну структуру. Вже на початку XIX ст. витрати на казенне забезпечення духовно-релігійних установ та священнослужителів всіх рангів в Подільській губернії складала близько десяти відсотків усіх видатків [25].

Для архієрейського будинку і консисторії в Кам'янці-Подільському було відведено приміщення колишнього францисканського монастиря. Проте цивільні власті не встигли його підготувати, тому Іоаникій вирушив до Шаргороду і прибув туди лише 5 жовтня 1795 року. Свого часу у Шаргороді діяв єзуїтський колегіум, а згодом базиліанський монастир і училище. В 1795 році вони були ліквідовані і на їх місці був створений православний монастир. Ця чернеча обитель стала тимчасовою резиденцією першого подільського ієрарха.

Іоаникій розпочав свою діяльність з реорганізації церковного життя в єпархії. Ще перебуваючи в Москві, він вирішив заснувати на Поділлі духовну консисторію, тобто, адміністративно-судовий орган згідно з великоросійським зразком. У травні 1795 року він звернувся з проханням до Синоду про призначення секретарем майбутньої Брацлавської консисторії здібного та ділового чиновника Івана Охтіна, якого знав по спільній праці в Нижегородській консисторії. Указ про призначення Івана Охтіна секретарем консисторії був підписаний 12 липня 1795 року [26, 12].

Після прибуття до Шаргороду Іоаникій провів відбір кандидатів на консисторські посади. 7 грудня 1795 року консисторія розпочала свою діяльність і вже на четвертий день отримала завдання від єпископа про відкриття духовних правлінь [27, 9]. Вже протягом 1796 р. духовні управління були створені в усіх 13-ти повітових центрах Подільської губернії: Брацлаві, Бершаді, Вінниці, Вербовці, Гайсині, Городку, Кам'янці, Літині, Летичеві, Проскуріві, Ушиці, Хмільнику та Ямполі. Кошти на утримання цих церковних управлінських структур надходили з місцевих зборів, які склалися з різних видів мита з прохачів, штрафних грошей, внесків з приходів [28, 9-10]. Майже водночас зі створенням духовних правлінь Іоаникій для зручності в керівництві єпархією поділив її на благочинні округи і запровадив спеціальну духовну посаду благочинного або десятиначальника, який ставав керівником низового духівництва.

Поряд з організаційними турботами перший архієпископ Поділля проводив велику роботу по завершенню процесу приєднання уніатів до православ'я. 14 січня 1796 року він доповідав Св.Синоду, що „С помощью Божей по Брацлавской губернии церкви все числом 1090 истекшего 1795 года декабря в последних числах к православию присоединением закончены” [29, 35]. За час свого тривалого правління Подільською єпархією Іоаникій піклувався про те, щоб духовні пастирі проходили всі щаблі свого служіння. Він турбувався не тільки про громадське й церковне обличчя, а й про моральне життя дорученого йому духовенства, більшість з якого не мала належної церковної освіти. Багато з цих священників отримали посвяту від уніатських єпископів, інші висвячувалися молдавськими архієреями. Деякі отримували священство в Переяславі та в Києві, або на Поділлі від заїжджих архієреїв [30, 13]. Єпископу приходилось засновувати єпархію за вкрай несприятливих умов, коли і православні пастирі, і їх паства знаходились під владою поміщиків іншого віросповідання, перебували в повній від них політичній, економічній і соціальній залежності [31, 15].

Необхідно зазначити, що на початку свого правління Павло I за клопотанням Св.Синоду звільнив священнослужителів від тілесних покарань, децю поліпшив становище вдів священників і їх дітей, збільшив асигнування на утримання церковних структур і духовних шкіл, заборонив поміщикам використовувати працю віруючих у недільні дні. Царським указом від 1 грудня 1800 р. духовенство і монашество зобов'язувалося виконувати в точності всі законні приписи і розпорядження своїх начальств. Підтверджувалось право архієреїв наглядати за поведінкою священнослужителів різних конфесій. Було встановлено жорсткий контроль архієреїв за церквами і монастирями та за правилами життя і поведінкою монахів різних орденів [32].

Новий духовний керівник Поділля приділяв постійну увагу розбудові монастирського життя. Це робилося в основному за рахунок уніатських монастирів. Вже в 1795 році у підпорядкування православній єпархії перейшли 6 чоловічих і 2 жіночих монастирі. Крім церковних служб, монахи і монашки займалися господарською діяльністю: городництвом, ремісництвом, бджолярством, садівництвом. Землю, сади, млини, ставки, сіножаті зазвичай здавалися в оренду приватним особам на вигідних умовах.

Монастирі не відмовлялись від участі в просвітницькій діяльності. На їх кошти утримувались двохкласні церковно-парафіяльні школи при Брацлавському, Немирівському та Шаргородському монастирях, а при Барському, Гранівському, Головчинецькому і Сатанівському монастирях – школи грамоти [33, 34-36]. Штатні монастирі отримували щорічно грошову допомогу від державної скарбниці (біля 14,5 тис. крб.) та від Св.Синоду (1,2 тис. крб.). Під час великих церковних свят чернечі обителі безкоштовно надавали прочанам приміщення для проживання і продукти харчування. Бершадський та Браїловський монастирі утримували богодільні.

Створювані при церковних приходах парафіяльні навчальні заклади були початковою ланкою освіти. Навчання в них продовжувалося від 4 до 6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей навчали переважно польською мовою читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. Проте найголовніше полягало в тому, щоб навчити їх практичним навичкам для роботи в сільському господарстві, ремісничому виробництві і на промислах.

В духовних училищах вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, природознавство, фізику, малювання. Двері цих навчальних закладів і далі були відкриті лише для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників неукраїнського походження. Тільки окремі сільські діти могли навчатися в одно- та двокласних парафіяльних училищах, яких було обмаль. Зокрема, у 1804 р. по всій губернії функціонувало 21, 1825 р. – 44, в 1830 р. – 47 таких шкіл, де навчалось всього 1133 учні [34,161].

На зламі XVIII – XIX століть сформувалася сітка православних навчальних закладів [35,1-22]. Найбільш важливою з них була створена у 1797 р. і профінансована єпископом Іоаникієм Подільська духовна семінарія. Спочатку вона функціонувала при Свято-Миколаївському монастирі у м. Шаргороді, а пізніше була переведена до м. Кам'янця-Подільського. У 1817 році розпочалася реформа Подільської духовної семінарії. Саме тоді, в ході її реалізації від семінарії відділилося як окрема структура Кам'янецьке духовне училище [36,131-132]. Численні архівні матеріали та публікації містять інформацію про те, що на початку XIX століття стан церковнопарафіяльних шкіл при православних храмах на Поділлі був вкрай незадовільний. Спроби архієпископа Іоаникія, спрямовані на поліпшення народної освіти, не сприймалися більшістю поміщиків, яким були непотрібні освічені кріпаки.

Необхідно зазначити, що відродження православ'я на Поділлі в кінці XVIII – на початку XIX ст. проходило в дуже важких умовах. З одного боку, неоднозначною була позиція російських самодержців щодо ролі православної церкви в житті суспільства. Якщо, наприклад, Катерина II надавала перевагу цій церкві, то Павло I відновив певні привілеї католикам і греко-католикам, а Олександр I зайняв, в певній мірі, нейтральну позицію щодо всіх релігійних конфесій. Тому першому православному архієрею доводилося діяти відповідно до ситуації.

З другого боку, римо-католики та уніати, а також протестанти, іудеї і старообрядці виступали конкурентами в боротьбі за серця і душі віруючих, в боротьбі за виживання в складних суспільно-політичних умовах. Проте, незважаючи на труднощі і перешкоди, Іоаникій добивався поставленої мети, робив все для зміцнення позицій православ'я в регіоні.

Народні перекази наділяють особу Іоаникія найкращими рисами: наскільки він був суворий до себе, настільки ласкавим до інших, особливо жалісливий до вдів і сиріт. Помер архієпископ Іоаникій на 78 році життя і був похований в Іоанно-Предтечинській церкві м. Кам'янця-Подільського. На надгробку про першого архієрея Поділля сказано наступне: „Сей ревностный ко благу паствы, деятельный пастырь, полезный отчеству и церкви, достопамятный ревностию к преобразованиям в православие Подольской епархии, покровительством сирот и вдов, благоучреждением семинарии... скончался 7 февраля 1819 года” [37,150].

Чорною сторінкою для православного Поділля стало XX ст. Лихоліття радянського періоду (1917-1991 рр.) ледь не привело до повної ліквідації християнства в державі. Тисячі священнослужителів всіх рангів були знищені в 20-50-х рр. XX ст. під час політичного терору. Сотні храмів були сплюндровані, зруйновані або пристосовані під склади, спортзали, інші господарські споруди. Якщо на початку XX ст. в Подільській єпархії діяли 1685 храмів, 6 чоловічих та 5 жіночих монастирів, а кафедральні собори губернського міста Кам'янця-Подільського на честь Олександра Невського та Казанської ікони Божої Матері, зруйновані в 30-х роках XX ст., не поступалися величиною і внутрішнім оздобленням найвідомішим соборам світу, то в 60-70-ті роки минулого століття залишилося лише 139 парафій, були закриті Городищенський, Головчинецький і Сатанівський монастирі, а єпархіальна кафедра взагалі була ліквідована. Керівництво залишками православних приходів здійснювалося вінницькими владиками. Тільки в 1990 році, під час розпаду Радянського Союзу, Подільська єпархія була відновлена і охоплювала лише територію Хмельницької області та нараховувала 134 священнослужителів і 215 діючих парафій [38].

Кінець XX ст. став переломним етапом для традиційного православ'я. Святкування тисячоліття хрещення Русі, послаблення політичного режиму, перебудова і гласність сприяли відродженню православної віри, зміцненню духовності та моральності прихожан. Особливо стрімко цей процес почав розвиватись після падіння Радянської імперії і становлення незалежної України. 22 червня 1993 року Подільська єпархія УПЦ розділяється на дві самостійні: Кам'янець-Подільську і Городоцьку та Хмельницьку і Шепетівську. За роки незалежності кількість парафій зросла до 899, відродилося чернече життя у шести монастирях, відкриті духовно-просвітницькі центри в Городку і Нетішині, відбудовано та реставровано більше чотирьохсот храмів і будується 212 православних церков, діють 64 духовних бібліотеки, 2 братства, 89 недільних шкіл, засновано 5 друкованих періодичних видань [39].

За кількістю зареєстрованих релігійних організацій УПЦ Хмельниччина впевнено лідирує в Україні. Особливо динамічно розвивається Хмельницька єпархія, яку з 1993 року очолює митрополит

Антоній. За цей час реставровано і побудовано більше 200 храмів та інших культових споруд, будується 145 церков, проводиться велика соціальна та добродійна робота, значно зміцніли зв'язки з місцевими владними структурами, правоохоронними органами, військовими частинами, виправними закладами, культурологічними та освітніми установами. На початок 2007 року кількість релігійних громад зросла до 561, працювало п'ять монастирів, при єпархіальному управлінні створено відділи у справах молоді, релігійної освіти та катехізації, місіонерства і благодійності, взаємодії зі Збройними Силами та силовими структурами, діяли обласні об'єднання віруючих на підтримку канонічного православ'я та обласний осередок Всеукраїнського православного педагогічного товариства, працювала кафедра українського православ'я і теології при Хмельницькому інституті МАУП [40].

Хмельницька єпархія тільки за минулий рік надала матеріальну допомогу товариствам жінок-інвалідів, будинкам-інтернатам для ветеранів і інвалідів Великої Вітчизняної війни, благодійному фонду „Доброта”, обласній лікарні, обласному дитячому будинку, клубу реабілітації глухих дітей-інвалідів, малозабезпеченим сім'ям тощо.

Все це зроблено завдяки невтомним зусиллям керуючого єпархією високопреосвященного Антонія, який в чині єпископа прийняв новостворену єпархію і за 15 років розбудував її до найвищого рівня в Україні. За активне відродження духовності подолян і становлення православ'я на Хмельниччині єпископ Антоній в 1999 році був возведений в сан архієпископа, а 31 травня 2007 року указом Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви владика Антоній був піднесений до високого церковного сану митрополита. Українська держава високо оцінила пастирське служіння владика Антонія, нагородивши його орденом „За заслуги” III і II ступенів, Почесними Грамотами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Відповідним рішенням Священного Синоду УПЦ на Хмельниччині було створено третю православну єпархію, яка отримала назву Шепетівсько-Славутської (єпископ Володимир) і до складу якої входить шість північних районів [41]. Відповідно нині в Хмельницькій єпархії УПЦ нараховується 399 релігійних організацій, а в Шепетівській – 241 [42].

Кам'янець-Подільська єпархія УПЦ, яку очолює архієпископ Феодор, охоплює своїм впливом п'ять південних районів області, тут діють 5 благочинь, 260 релігійних громад, один монастир, одне братство, будується 53 культових споруди, проводиться значна благодійна та соціальна робота [43].

Водночас варто зазначити, що на Хмельниччині за роки незалежності, як і в цілому в Україні, православ'я стало неоднорідним, з'явилися релігійні громади Української автокефальної православної церкви (76 громад), Української православної церкви Київського патріархату (202 громади), Української греко-католицької церкви (48 громад), почали зміцнювати свої позиції протестанти і новітні релігійні течії. Це привело до жорсткого міжконфесійного протистояння, що деколи переростало у відкриті релігійні конфлікти за володіння культовими спорудами, посилення впливу на віруючих в регіонах краю.[44]

На жаль, політика держави в цьому напрямку, як і двісті років тому, неоднозначна. В центрі і на місцях владні структури підтримують різні гілки українського православ'я, ведеться конфронтаційна політика між цими гілками і, відповідно, зростає напруженість в регіонах.

Висновки... По-перше, нині надзвичайно важливо глибоко й аргументовано проаналізувати двохсотлітню історію з відродження і становлення православ'я на теренах України і нашого краю, виробити конкретні пропозиції щодо недопущення старих помилок і утвердження міжконфесійного миру і стабільності в ім'я нашої єдиної батьківщини, в ім'я нашого майбутнього. По-друге, в приєднаних до Російської імперії українських землях була проведена примусова кардинальна трансформація всього того, що відображало національну ідентичність, культурну та релігійну самобутність українців. Цей процес продовжувався й у ХХ ст., що привело до національної трагедії, наслідки якої відчуються й понині. По-третє, теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що здійснений аналіз релігійної ситуації дозволив залучити в науковий обіг новий масив історичних та архівних матеріалів і тим самим збагатив науково-теоретичний арсенал подільського краєзнавства. У практичному сенсі матеріали цієї статті можуть бути використані при викладанні курсів історії України, релігієзнавства, історії рідного краю, а також окремих спецкурсів історичного, релігієзнавчого та культурологічного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Филь Л. Преосвященный Виктор (Садковский) и воссоединение украинских и белорусских униатов с православной церковью в 1794-1796 гг. / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Церква і Держава у служінні народові”. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2006. – 460 с.
2. Маркевич М. Історія Малоросії. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – XVI; 664с.
3. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗ – I). – СПб.: тип. II отд. Е.И.В. канц. – Т. XXIII. – 17090.
4. Смолич И.К. История Русской Церкви: В 9 т. – М.: изд-во Спасо-Преобр.Валаам.мон. – Т.8, 1700-1917. – 1996. – Ч.1. – 800 с.

5. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – 17112, 17113.
6. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – 17112.
7. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – 17113.
8. Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии. – Подольские епархиальные ведомости(далі ПЕВ). – №22. – 1885.
9. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – Санкт-Петербург, 1891. – 498с.
10. Степовик Д. Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.) – К.: Фундація ім. О.Ольжича, 1996. – 112 с.
11. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолі. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.
12. Коялович М. Лекции по истории Западной России. – СПб., 1890. – 431с.
13. Національний історичний архів Білорусії. – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 1-3.
14. Коялович М. Лекции по истории Западной России. – СПб., 1890. – 431с.
15. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – 17318.
16. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – 17319.
17. Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії. 1795-1995. – Вінниця, 1995. – 120 с.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. 304. – Спр. 1075. – Арк. 91.
19. К биографии высокопреосвященства Иоанникия, архиепископа Подольского и Брацлавского (1795-1819). // ПЕВ. – 1892. – №42.
20. Якубович В. Высокопреосвященный Иоанникий, первый пастырь Подольский и Брацлавский (1795-1819) // ПЕВ. – 1892. – №4.
21. Веселовский А. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. – 1896. – №40.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. 304. – Спр. 1075. – Арк. 96.
23. Викул П. Подольские Архипастыри (1795-1895 гг.). // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. VIII. – 498 с.
24. Філінюк А.Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII-XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Вип. 7 – Луцьк, 2002. – 170 с.
25. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі КПДМА). – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 7141. – Арк. 10.
26. Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії. 1795-1995. – Вінниця, 1995. – 120 с.
27. Викул П. Подольские Архипастыри... Вказана праця.
28. Викул П. Подольские Архипастыри... Вказана праця.
29. Смолінський В.І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 116 с.
30. Викул П. Подольские Архипастыри... Вказана праця.
31. Викул П. Подольские Архипастыри... Вказана праця.
32. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 111.
33. Лисий А. Вказана праця.
34. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю (Л.В.Баженів, І.С.Винокур, С.К.Гуменюк та ін.) . – Хмельницький: Поділля, 1990.
35. КПМДА. – Ф. 67. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 1-22.
36. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах // Подольские Епархиальные Ведомости. Прибавление. – 1891. – №7. – С. 131-132.
37. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев: Тип. С.В.Кульженко, 1895.
38. Поточний архів Хмельницької єпархії УПЦ. – Справа №8. – 2003 р. – Урочисте засідання, присвячене 10-річчю єпархії. – С.4-5.
39. Поточний архів Хмельницької єпархії УПЦ. – Справа №8. – 2003 р. – Урочисте засідання, присвячене 10-річчю єпархії. – С.6.
40. Поточний архів Хмельницької єпархії УПЦ. – Справа №2. – 2006 р. – Статистичний звіт. – С.4-235.
41. Поточний архів Хмельницької єпархії УПЦ. – Справа №1. – 2007 р. – Документи митрополії УПЦ. – С.18-21.
42. Поточний архів управління з питань внутрішньої політики Хмельницької ОДА. – Справа №11. – Матеріали релігійної сфери області. – С.4.
43. Поточний архів управління з питань внутрішньої політики Хмельницької ОДА. – Справа №11. – Матеріали релігійної сфери області. – С.5.
44. Поточний архів управління з питань внутрішньої політики Хмельницької ОДА. – Справа №11. – Матеріали релігійної сфери області. – С.6-7.

Аннотація

Ю.И.Блажевич

Использование в курсе „Религиоведение” материалов региональной истории по теме „Возрождение православия на Подолье (сравнительный анализ религиозной ситуации в конце XVIII – начале XIX в. и в конце XX – начале XXI века)”

В статье на основании изучения научной литературы, напечатанных документальных и архивных источников, материалов периодических изданий, методом сравнительного анализа рассмотрены вопросы возрождения православия в Подольском крае после инкорпорации этого региона в состав Российской империи в

конце XVIII – начале XIX в. и после развала Советского Союза и создания независимого Украинского государства в конце XX – начале XXI века.

Ключевые слова: Подолье, возрождение, православная епархия, инкорпорация, епископ, духовность, церковный приход.

Summary

Yu.I.Blazhevich

Use of the Materials of the Regional History „Revival of Orthodox Faith in Podillya Region (Comparative Analysis of the Situation at the End of XVIII – Beginning of XIX Century and at the End of XX – Beginning of XXI Century)” in the Course of Religions Studies

This article highlights the issues of Orthodox beliefs revival in Podilya region at the end of XVIII– beginning of XIX centuries when this territory was included to Russian Empire and after collapse of the Soviet Union and establishment of independent Ukraine at the end of XX–beginning of XXI century. This is revealed through analysis of scientific researches, published and unpublished documents, archive sources and periodicals.

Key words: Podillya, revival, Orthodox Eparchy, incorporation, bishop, spirituality, parish.

Дата надходження статті

„20” лютого 2008 р.

УДК 371 (045)

М.П.ВАВРИНЧУК,

кандидат політичних наук, доцент

(м.Хмельницький)

ШКОЛОЗНАВСТВО: ГАЛУЗЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

В статті на основі історичного аналізу розглядається поняття „школознавство” як окремої галузі педагогічної науки.

Ключові слова: школознавство, педагогічна наука.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Термін „школознавство” можна назвати відносно молодим. В педагогічній літературі, в документах з питань освіти XIX ст. це поняття використовувалося нечасто. Більш розповсюдженим було інше – „училищезнавство”. За оцінками і характеристиками часу, воно вбирало в себе теорію і переважно методику керівництва початковими училищами, початковими школами. В кінці XIX і на початку XXст. термін „школознавство” найчастіше використовується в нормативних документах і методичних інструкціях, які передбачали і підтримували державну політику в галузі структури і змісту жіночої педагогічної освіти.

Формулювання цілей статті... Мета статті: розкрити дефініцію поняття „школознавство” в його історичному аспекті.

Аналіз досліджень і публікацій та виклад основного матеріалу... У 1870 р. у Москві ентузіаст народної освіти П.І.Чепелевська з власної ініціативи і матеріальної підтримки московського земства відкрила жіночі педагогічні курси для бідних дівчат, які мали бажання стати учителями початкових класів. Термін навчання на цих курсах для випускниць жіночих гімназій і пансіонів складав два роки. Майбутні педагоги вивчали близько 20 навчальних дисциплін: російську і слов'янську граматики, короткий курс російської літератури, арифметику та елементарну геометрію, історію Росії, короткий курс загальної історії, загальну і російську географію, суспільну історію, фізику, церковний спів тощо. А з педагогічних дисциплін – шкільну гігієну, методику викладання, школознавство. Питання дидактики в окрему дисципліну не виділялося, а входило в зміст курсу зі школознавства.

В тому ж 1870 р. розпочинається піввіковий шлях Тверської жіночої учительської школи, заснованої П.П.Максимовичем (з 1872 р. стала носити його ім'я). За п'ять років навчання майбутні педагоги вивчали чимало навчальних предметів, серед яких – дидактика, психологія, методика початкового навчання, історія педагогіки, основи управління (школознавство).

Помітною подією в галузі професійно-педагогічної освіти стали фребелівські жіночі курси [1, 349], які започаткували свою діяльність за сприяння фребелівських громад у Петербурзі (1872 р.), а згодом у Харкові, Одесі та Києві. Спочатку вони впродовж року готували лише вихователів дошкільних дитячих установ, але згодом сфера їх діяльності розширилась за освітніми і часовими рамками – стали дво- і навіть трирічними, їх випускники набували статусу вчителів початкових класів.

Навчальний план фребелівських курсів містив 24 обов'язкові предмети, серед яких: анатомія, фізіологія, гігієна, психологія, фізика, хімія, ботаніка, зоологія, мінералогія, історія педагогіки, теорія занять за методикою Ф.Фребеля, методика російської мови, малювання, арифметика і виразне читання,